

УТКІН Олександр,

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник сектору
архівознавства і документознавства
Інституту історії аграрної науки, освіти і
техніки Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН
(м. Київ, Україна)

utkin1937@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-001-9368-6002>

**ОСВІТНЬО-ДОСЛІДНИЦЬКИЙ КОМПЛЕКС
УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ В МІЖВОЄННІЙ ЄВРОПІ:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

Метою статті є аналіз багатогранної діяльності вчених, викладачів шкіл і гімназій, громадських і політичних діячів української діаспори в міжвоєнній Європі щодо консолідації власних зусиль для підвищення загальноосвітнього рівня зарубіжних українців, об'єднання їх у різнопланові організації, які б підтримували національно-культурні та соціальні потреби, виступали проти денаціоналізації й асиміляції емігрантів. Вирішення такої проблеми українські вчені вбачали у створенні системи національних освітніх установ – шкіл, гімназій, технікумів, вищих навчальних і науково-дослідних закладів; запровадженні національно-патріотичного виховання, залученні до навчання значної кількості українців, що сприятиме покращенню рівня їхнього матеріального становища, формуванню національної свідомості й посиленню армії борців за реалізацію найважливішої мети нації. Слід відзначити, що українська еміграція була неоднорідна, строката й суперечлива, оскільки до її складу входили заробітчанська, економічна та політична частини, цілі яких не завжди співпадали.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, науковості. При підготовці статті використовувалися загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення), порівняльний, проблемно-хронологічний, світоглядного емпіризму, періодизації. Названі методи сприяли об'єктивному висвітленню змісту, спрямованості, характеру діяльності вчених щодо створення навчальних емігрантських структур для підготовки наукових і господарських кадрів із середньою спеціальною та вищою освітою. Архівознавчий та джерелознавчий аналіз, історико-логічний, біографічний методи слугували

отриманню нових знань з історіографічних, архівних, біографічних матеріалів; розкриттю їхнього значення для розвитку українознавчих наук, наукових досягнень світового рівня, зроблених вченими українського зарубіжжя.

Доведено, що українська діаспора міжвоєнної Європи, долаючи різні труднощі, створила систему освітнього і науково-дослідного спрямування, де готувалися високоосвічені гуманітарні й народногосподарські кадри, фахівці масових професій. Важливим чинником підвищення загальноосвітнього рівня українців була робота наукових товариств, дослідницька й видавнича діяльність науковців вищих шкіл, які вивчали і поширювали результати таких досліджень, зокрема проблем українознавства, що слугували об'єктивним джерелом знань про Україну, її історію та культуру. В українських наукових формуваннях розглядали науку й освіту як велику рушійну силу еволюційного, економічного і соціально-політичного розвитку людини та суспільства, називали їх головним фактором створення людських відносин в державі й будівництві «економіки знань». Українознавчі дисципліни засуджували розчинення української культури й освіти в культурах інших етносів, сприяли згуртованості та спрямовували зусилля діаспори на консолідацію національно-патріотичних сил. Грамотність, національно-патріотичне виховання українців, їх активна і цілеспрямована діяльність щодо досягнення наміченої мети, вважали свідомі освічені кадри українських реформаторів з діаспори, наближатиме прихильників визвольної революції до створення нової незалежної української держави.

Ключові слова: українська діаспора, навчальна, науково-дослідна і виховна діяльність, українські вчені, поширення наукових знань, навчальні й науково-дослідні установи.

EDUCATIONAL AND RESEARCH COMPLEX OF THE UKRAINIAN ABROAD IN INTERWAR EUROPE: HISTORY OF CREATION AND ACTIVITIES

The purpose of the article is to analyze the multifaceted activities of scientists, teachers of schools and gymnasiums, public and political figures of the Ukrainian diaspora in interwar Europe regarding the consolidation of their own efforts to raise the general educational level of Ukrainians abroad, their unification into multifaceted organizations that would support national, cultural and social needs, opposed the denationalization and assimilation of emigrants. In order to solve the problem, Ukrainian scientists considered it necessary to create a system of national educational institutions – schools, gymnasiums, technical schools, higher educational and research institutions; the introduction of national-patriotic education, the involvement of a significant number of Ukrainians in education, which will contribute to the improvement of their financial situation, the formation of national consciousness and the strengthening of the army of fighters for the realization of the most important goal of the nation. It should be noted that Ukrainian emigration was heterogeneous, motley and contradictory, as it included labor, economic and political parts, the goals of which did not always coincide.

The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, systematicity, complexity, and scientificity. General scientific methods (analysis, synthesis, and generalization), comparative, problem-chronological, worldview empiricism, and periodization were used. The mentioned methods contributed to the objective clarification of the content, direction, and nature of the activities of scientists regarding the creation of educational emigrant structures for the training of scientific and economic personnel with secondary special and higher education. Archival and source analysis, historical-logical, biographical methods served to obtain new knowledge from historiographical, archival, and biographical materials; revealing their significance for the development of Ukrainian studies, world-class scientific achievements made by Ukrainian scientists abroad.

It has been proven that the Ukrainian diaspora of interwar Europe, overcoming various difficulties, created a system of educational and scientific research, where highly educated humanitarian and national economic personnel, specialists of mass professions were trained. An important factor in raising the general educational level of Ukrainians was the work of scientific societies, research and publishing activities of academics of higher schools, which studied and disseminated the results of such research, in particular, the problems of Ukrainian studies, which served as an objective source of knowledge about Ukraine, its history and culture. In the Ukrainian scientific formations, science and education were considered as a great driving force of the evolutionary, economic and socio-political development of man and society; they were called the main factor in the creation of human relations in the state and the construction of the "knowledge economy". Ukrainian studies disciplines condemned the dissolution of Ukrainian culture and education in the cultures of other ethnic groups, promoted cohesion and directed the efforts of the diaspora to consolidate national-patriotic forces. Conscious educated cadres of Ukrainian reformers from the diaspora believed that literacy, national-patriotic education of Ukrainians, their active and purposeful activities to achieve the intended goal, would bring supporters of the liberation revolution closer to the creation of a new independent Ukrainian state.

Keywords: *Ukrainian diaspora, educational, research and educational activities, Ukrainian scientists, dissemination of scientific knowledge, educational and research institutions.*

Постановка проблеми. Створення та діяльність освітньо-дослідницького комплексу в українському зарубіжжі міжвоєнної Європи є актуальною проблемою історії України та історії становлення і розвитку науки в нашій державі. Даний аспект має відношення не лише до історії розвитку освіти і науки в українській діаспорі, а й до історії Росії не лише міжвоєнного періоду, а й через негативне ставлення російських учених до питань українознавства, зокрема до успіхів Української національної політехніки за кордоном, сучасної

аграрної науки в нашій державі. Досягнення світового наукового рівня професорів Махова, Мартоса, Іваницького, Горбачевського, їхня позиція щодо створення незалежної, демократичної України дає гідну відповідь усім недругам нашої Батьківщини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Літератури, присвяченої вивченню названої проблеми, небагато. Сутність національної єдності, її прояви розглядаються в роботі американського дослідника Е. Сміта [20]. Питання утворення і функціонування української діаспори в різних країнах аналізуються в працях вітчизняних учених [6; 8-9; 47], довідкових виданнях [7]. У змістовній монографії В. Трощинського про українську еміграцію в Європі акцентується увага на її історичних і соціально-політичних аспектах [22]. Ряд дослідників вивчали діяльність української діаспори в країнах міжвоєнної Європи [15; 18].

Характеристика культурно-освітньої та наукової діяльності українських емігрантських структур подається у працях С. Наріжного [13-14]. Аналіз найважливіших мотивів створення українською політичною еміграцією мережі наукових установ у 1920-х рр. зробила В. Піскун [17]. Стан і перспективи розвитку науки й освіти за межами Батьківщини, рекомендації щодо створення освітньо-дослідної системи обговорювали українські вчені на I та II наукових з'їздах. На цих форумах зверталась особлива увага на необхідність підготовки національно-педагогічних і технічно-фахових кадрів нижчої, середньої та вищої кваліфікації; збільшення видання технічно-господарської літератури і преси; діяльність короткотермінових курсів, виставок, технічно-господарських музеїв. Підкреслювалось, що піднесення добробуту українського народу, його економічного, соціального і технічного розвитку значною мірою залежить від опанування ним модерної техніки і поширення технічних знань [4; 21; 48]. Реалізація цих задумів частково висвітлюється у чехословацькому виданні про Українську господарську академію [23], спогадах вчених, студентів, співробітників цієї академії, а також Українського технічно-господарського інституту в Чехословаччині й Німеччині [23-24; 26-27].

Матеріали про історію створення та діяльність Української національної політехніки, Українського вільного університету, Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова, інших наукових центрів зарубіжних українців розкриваються в енциклопедичних українознавчих та інших виданнях [1; 10; 16].

Життя і творча робота українських вчених, переважно технічного, природничого, економічного профілю, відображена в архівних документах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (фонди 3534, 3563, 3795, 3839, 3870), Центрального державного архіву зарубіжної україніки (фонди 3, 10, 12, 15, 19), де наводяться достовірні дані про боротьбу вчених за створення науково-навчальних структур українознавства, організацію навчальної, дослідної, видавничої роботи, підготовку господарських кадрів.

Результати дослідження. Українці, які в силу різних причин виїхали з України в 1920–30-х рр. у Європу та інші континенти, поповнювали ряди незначної кількості етнічних українців. Українська діаспора сформувалася внаслідок ряду чинників, що обумовили масове переселення з однієї країни в іншу. Серед цих чинників – соціально-політичні (громадянська війна, політичні переслідування, репресії, розпад імперій); соціально-економічні (кон'юнктура міжнародного ринку праці, дозоване квотування та заохочення до еміграції висококваліфікованих спеціалістів або робітників для виконання неprestижних робіт, трудова еміграція, переселенські рухи на нові землі); соціодемографічні (старіння місцевого населення, диспропорція у віковій та статевій структурі); релігійні, соціокультурні, військово-політичні, етнополітичні тощо.

Виїзд українців за межі своєї Батьківщини був їхнім свідомим вибором, своєрідною реакцією на численні негаразди в країні. Українськими емігрантами стали селяни, робітники, колишні дрібні землевласники, власники невеликих підприємств і майстерень. Серед новоприбулих були представники інтелігенції – чиновники держустанов УНР та ЗУНР; науковці; викладачі шкіл, гімназій, вищих навчальних закладів; військовики. Перша із названих груп емігрантів, не

маючи великих капіталів, найповніше інтегрувалася в господарське життя, працювала у важких умовах на заводах, зокрема на автозаводі «Шкода», фабриках, у текстильній і будівельній галузях; у сільському господарстві, де отримувала незначну заробітну плату. Деякі з них на скромні заробітки створювали ремісничі, ремонтні майстерні або ж купували невеликі земельні ділянки і будували власне житло, підтримуючи добробут сім'ї. Робітники, селяни, дрібні власники і чиновники в еміграції належали до нижчих прошарків суспільства.

Дещо вищий соціальний статус в українському зарубіжжі мали колишні великі землевласники, підприємці та представники старшого офіцерського складу, оскільки володіли певними капіталами, управлінськими знаннями і практичним досвідом, закінчували вищі навчальні світські чи військові заклади. Порівняно з російськими емігрантами ця категорія українців була біднішою. Західна українська діаспора, в тому числі й Центрально-Східної Європи, вважав американський дослідник Е. Сміт, характеризується наявністю нової власної назви, міфом про спільних предків, спільною історичною пам'яттю, існуванням диференційованих елементів спільної культури, зв'язками із конкретним «рідним краєм», чуттям солідарності у значної частини населення [20, с. 30].

Протягом різних років міжвоєнного періоду загальна кількість економічної, заробітчанської та політичної еміграції в Європі змінювалась. У 1920–1930-х рр. їх налічувалося: в Румунії – 350 тис. осіб, Польщі – 10 тис., Франції – 40 тис., Югославії – 40 тис., Чехословаччині – 35 тис. осіб [5, с. 3354–3358]. Зокрема, в Чехословаччині кількість осіб, які називали себе українцями, значно зменшилася. За статистичними даними 1921 р. в країні (без врахування Закарпаття) проживало 102 393 тис., а вже у 1930 р. – 118 016 тис. українців. До листків переписів 1991 р. включили дві національності – русинську та українську. Русинами в Словаччині назвалися 16 937 тис. осіб, українцями – 13 847 тис., разом – 30 784 тис. Таким чином, українська спільнота розкололась по всій країні [12, с. 14].

На думку голови Українського громадського комітету М. Шаповала, який за своєю схемою займався реєстрацією українських емігрантів в Чехословаччині, їх налічувалось 215 тис. чоловік. Насправді ж, вважав він, кількість українців була більшою [32, арк. 1]. Причому, в різних джерелах ряду держав наводяться неоднакові кількісні дані про українську діаспору, а різниця між ними суттєва. За соціальним походженням серед зарубіжних українців переважали селяни. Так, за результатами вивчення Українським громадським комітетом складу української діаспори в Чехословаччині в 1920-х рр. виявлено, що із 6 тис. українців 55 % були селянами, 13 % – робітниками, 25 % – інтелігентами, 7 % – представниками інших соціальних груп [32, арк. 2]. Приблизно такі ж показники українських емігрантів у Румунії, де селян налічувалося 58,2 %, робітників – 12,9 %, інтелігенції – 28,9 % [15, с. 88]. В цій країні, при вивченні освітнього рівня українських емігрантів, громадсько-допомоговий комітет еміграції відомостей про освітній рівень в анкету не включив.

Згідно даних Українського громадського комітету, в Чехословаччині неграмотних українських емігрантів налічувалося 15 %, ледве грамотних – 20 %, людей з нижчою освітою – 25 %, середньою – 35 %, вищою – 5 % [32, арк. 2]. Тут виявилась велика група осіб з середньою і вищою освітою. Очевидно, це пояснюється значною концентрацією українців, діяльністю трьох вищих навчальних закладів, у яких намагалися влаштуватися викладачами емігранти з вищою освітою. Люди з середньою освітою, які прибували в Чехословаччину, прагнули здобути вищу освіту. В цілому, середній освітній показник українських емігрантів був низьким.

Життя українців за кордоном було складним. Їхній правовий статус обмежувався. У Польщі в перші роки перебування українцям заборонялося без дозволу органів влади пересуватися країною та вибирати місце проживання. Вони не мали права займати державні посади. Українці з Галичини, Волині, Полісся, Підляшшя та інших територій відчували сильний національно-культурний і соціальний тиск на них з боку польських владних структур.

Посилювали беспорядність українського населення беззаконня, девальвація польської валюти, соціальне зубожіння [42, арк. 2]. У кінці 1920-х рр. закривалося безліч польських заводів і фабрик, з яких звільняли з роботи 40–70 % своїх працівників, переважно українських емігрантів. Вони влаштовувалися на різні лісорозробні підприємства Біловіжжя, Карпат, Полісся або ж на сільськогосподарські роботи [2, с. 19].

Незважаючи на аполітичність і позапартійність кооперативів, влада Польщі не завжди підтримувала їх діяльність як господарських утворень для покращення умов життя людей. Зокрема, на західноукраїнських землях владні структури прискіпливо ставились до діяльності кооперативних організацій. У випадках порушення їхніх прав кооператори звертались до судів, які часто розглядали ці позови тенденційно. Тому кооператори відмовлялися від виконання своїх господарських і культурних завдань [42, арк. 2]. Зі значними труднощами соціально-економічного характеру доводилося боротися українським емігрантам в інших країнах. У Франції українські заробітчани з Галичини, Волині та Полісся працювали у сільськогосподарському виробництві, де отримували 350–380 франків щомісячно без житла і харчування. Коли ж українцям надавали житло і продукти харчування, їх зарплатня складала 150–180 франків. Невелика українська діаспора існувала в Болгарії, Бельгії, Італії та інших країнах. Українців на чужині від голодної смерті та жебрацтва рятували наявність робочих місць і заробітної плати. «Безробітна еміграція гинула і гине завжди, головне, через ізоляцію в чужому житті», – писав колишній член Центральної Ради та міністр земельних справ Директорії, громадський і політичний діяч, доктор соціології М. Шаповал. «Річ не в тім, що якась людина – емігрант, а в тім, що вона ізольована і свого робочого оточення нема, а тому нема до чого пристосуватись, крихітний апарат пристосованості на чужині майже не працює. Ізольованість моральна тягне за собою ізольованість соціальну тим більше, що емігрант і правно стоїть поза суспільством чужого краю. З цим пов'язана трудність підшукування праці, зв'язків, а тому безробіття і як фізичний наслідок – голод, як моральний –

самотність, покинутість є постійним становищем емігранта. З цього випливає деморалізація, малодушіє, моральний занепад» [32, арк. 100].

Попавши в інонаціональне, культурне, економічне середовище, недосконало володіючи місцевою мовою, не знаючи традицій і діючих законів, українці в Польщі, Франції, Чехословаччині, щоб не відчувати себе самотніми, об'єднувалися в кооперативні, економічні, кредитні товариства «Українська самопоміч», «Самопоміч», «Взаємопоміч», «Україна», «Єдність», «Наша хата» та інші, які захищали їхні життєві інтереси. Емігранти вважали, що об'єднання, котре «має своїм завданням усунути злидні бідаків, поліпшити його матеріальний добробут найвигідніше, найраціональніше може заспокоїти деякі потреби цього бідака. Таким об'єднанням була, є й буде кооперативна організація. Грунт для такої взаємодопомогової форми організації є всюди при різних умовах та обставинах, бажанні та добрій волі людей» – писали українці керівництву Празького філіалу Української селянської спілки [38, арк. 13]. Окрім того, ці та інші осередки обслуговували культурні потреби, підтримуючи міцний національний колектив, протистояли денаціоналізації та різним акціям асиміляції [37, арк. 33].

Про життєдіяльність українських емігрантів у Чехословаччині, їхні прагнення створити національні об'єднання для захисту своїх прав писав український громадський діяч, випускник господарської академії в Подебрадах К. Ніщепенко. Будучи свідком незavidного соціального становища емігрантів у 1920-х рр., він відзначав, що формування національних структур гальмувало певне непорозуміння між поколіннями українців. Старше покоління жило в колі борців за самостійну Україну і панування в ньому думок про «виключно національні інтереси», а молодше покоління – «чехізується», «діти майже без виключення не знають української мови і це надзвичайно сумне явище» [39, арк. 1].

Реальну характеристику становища українського населення Підкарпаття, що входило до складу Чехословаччини, давав підполковник В. Филинович (армія УНР) у листі до генерал-хорунжого М. Удовиченка від 6 листопада

1938 р. Він відзначав, що українці на підкарпатських землях відчували безглузду і безоглядну політику, а чеський уряд робив різні експерименти з чехізації або москалізації країни. В Підкарпатті було багато чеських шкіл, будували школи мадярські і навіть циганські, але не допускали шкіл українських. Всі кращі посади займали переважно чехи й словаки, а українці – виключно другорядні [46, арк. 123–124].

Не випадково неоднозначне ставлення виявили українські емігранти в Чехословаччині у питанні політизації їхніх діаспорних формувань і розширення діяльності політичних структур. Враховуючи такі настрої зарубіжних українців, Ініціативний комітет у складі культурно-освітніх працівників – професорів Л. Л. Бича, Б. П. Матюшенка, В. Й. Старосольського; доцентів, а пізніше професорів – О. І. Бочковського, В. В. Садовського та інших (всього 11 чоловік), звернувся до всіх емігрантських організацій з метою створити Об'єднання української еміграції в Чехословаччині. На їхню думку, воно, не переслідуючи жодних політичних цілей, репрезентуватиме українську еміграцію назовні, захищатиме їх інтереси і сприятиме підвищенню соціального статусу українців.

Передбачалось, що новостворена структура об'єднає діючі на території Чехословаччини українські високі та інші школи; професійно-станові організації (Українська академічна громада в Подебрадах, Празі, Брно; Студентська спілка Брно; Громада українських студентів-емігрантів у Празі; Селянська спілка та її філії; Робітничі організації); наукові, просвітні та культурні утворення (Українське історико-філологічне товариство, Українське економічне товариство, видавниче товариство Української господарської академії, видавництва «Сіяч», «Дзвін»); українські кооперативи та багато інших організацій [37, арк. 25–33]. Друга група емігрантів у Празі 1926 р. оголосила про створення Всеукраїнського національного об'єднання за кордоном, в яке ввійшли українські політичні, громадські, культурні та інші організації з метою активної та рішучої оборони, боротьби з окупантами українських земель і гнобителями українського народу: Росією, Польщею та Румунією; рішучої

боротьби з течіями серед українців; протидії шовіністичній пропаганді ворогів соборності та самостійності України [37, арк. 44]. В Чехословаччині міжвоєнного періоду, констатував М. Шаповал у роботі «Здвиги в українській еміграції», поширювалась загальна моральна деградація життя як результат соціально-політичної реакції і продукт розкладу, атмосфера тероризму та насильств, які потроху захоплювали й українську еміграцію [33, арк. 42].

Не сприяла згуртованості української громади поразка національно-визвольної революції в Україні. «Українське громадянство впало в розпач, поділилось на десятки партій, сотні орієнтацій, тисячі напрямків, виникла ворожнеча через різні думки щодо визволення України. Внутрішнє самознищення національних сил – користь для наших ворогів. Багато українців ідуть на службу до ворогів – це чорна зрада національних інтересів», – писав 1925 р. у зверненні до українців голова Ради української громади у Франції генерал УНР М. О. Капустянський [45, арк. 2]. Антиукраїнській кампанії активно протидіяла частина українських емігрантів, групи інтелігенції, вчених, що сконцентрувалися в містах Австрії (Відень), Польщі (Тарнов, Варшава), Чехословаччини (Прага, Подебради, Брно), Німеччини (Берлін). З цією метою вони поширювали положення про перспективи створення незалежної соборної України на основі державності, омріяної кращими представниками нації та досвіду національного будівництва успішних демократичних країн Заходу. Реалізацією цих проектів займалася сформована мережа українських політичних, культурно-освітніх, науково-дослідних утворень, діяльність яких служила збереженню своєї національної ідентичності, національних цінностей, зокрема досягнень у галузі науки й освіти. З іншого боку, українці відчували сильний тиск інонаціонального оточення, способу його життя, науково-технічних досягнень.

Усталені стереотипи в існуванні діаспори порушувала натуралізація українців, хоча в міжвоєнний період такі випадки не носили масового характеру, адже не всі українці прагнули стати громадянами іншої країни і різко змінити спосіб мислення, батьківську віру, ставлення до своєї культури й

історії. Українська спільнота з повагою відносилась до культурних надбань, існуючого ладу країни свого перебування та не виявляла великого бажання вписуватись у нове етнокультурне середовище. Виїзд українського населення на американський континент впливав на характер, масштаби і зміст діяльності, зокрема, наукової й освітньої емігрантських організацій. «Денаціоналізація, яка є не помилкою ворога, не безглуздим насильством, а власне доцільним з його погляду розумним і необхідним способом керування нами», – відзначав М. Шаповал. – Денаціоналізація відбувається і стихійно – просто як результат обертання індивідів у певному чужому оточенні, але вона дає величезні результати, коли вона науково обґрунтована і планомірно здійснювана» [29, арк. 47]. Український вчений пояснював ці процеси нерозумінням багатьма інтелігентами суті суспільно-політичних явищ, неосвіченістю і примітивізмом таких людей, які гальмують шлях «до поступу свого народу». М. Шаповал рекомендував організувати приватно свою дослідну науку, свою популяризаційну акцію – пресу, лекції, школу, видання і поширення літератури, мистецтво. Конкретизуючи деякі положення інформаційної роботи, він акцентував увагу на розумінні українською еміграцією великої ваги науки й культури для майбутнього політичного визволення України, значенні новостворених шкільних підручників, навчання в школах з думкою «принести свої знання своєму народові як один з елементів, на якому виростає визвольна сила нації» [32, арк. 104]. «Іншого виходу немає, кожний день приносить нам колосальні збитки», – писав доктор соціології УГА М. Шаповал [29, арк. 47]. На його думку, все це слід зробити для ефективності науки, освіти, національного виховання, бо вороги української незалежності як в Україні, так і за її межами знають, «де немає дослідної справи, там запустіння і глуш» [34, арк. 15].

Українським вченим – співробітникам наукових та освітніх установ, які займалися загальнонаціональною проблематикою в галузі культури, освіти, економіки, історії, техніки, сільськогосподарських наук, недодавало впевненості й ентузіазму те, що органи влади, проводячи добровільну чи

примусову етнічну асиміляцію, використовували у своїх інтересах такий результат міжетнічних взаємин. Вони не завжди підтримували реальні прагнення українців до зростання їх інтелектуального потенціалу, запровадження системи шкільництва, розпочинаючи з початкових і закінчуючи функціонуванням вищих навчальних закладів. Невелика кількість українських шкіл в європейській діаспорі, неграмотність, брак знань наукових і емпіричних породжували пасивність зарубіжних українців. У Румунії в 1920–1930-х рр. влада знищила українські школи, замінивши їх румунськими. Після перемоги на виборах націонал-царатистської партії, яку підтримали майже всі українці, уряд дозволив відновити українські школи. З 200 закритих українських шкіл відновити їх побажали 42 громади. Від жителів м. Чернівці не поступило жодної заяви з цього питання. Це відображало якусь байдужість чи розгубленість, рівень свідомості, розуміння українцями їх суспільно-політичного ідеалу [29, арк. 43]. «Землі наші під Польщею (і під Румунією) дуже zagrożені. Над ними віє чорне покривало національної втрати», – писав М. Шаповал [29, арк. 42].

Окрім названих, існували ще ряд прикрих фактів з організації українських шкіл, втручання державних чиновників різного рангу в розвиток науки. Так, органи влади заборонили вживати термін «Прикарпатська Україна» замість «Підкарпатська Русь». Студенти-русини в Празі звернулися до влади з проханням дозволити називати їх товариство «Українським» і затвердити це в статуті організації, але їм відмовили. При Слов'янському інституті відкрили відділ з вивчення Підкарпатської Русі, але в цей підрозділ українців не приймали, адже там працювали росіяни [29, арк. 44].

Ізольованість життєдіяльності зарубіжних українців, регулювання роботи їхніх шкіл та просвітництва владні структури спрямовували на те, щоб «ми не збільшували знання в українській мові, бо це знання тримало б нас в межах української лінгвістичної групи» [29, арк. 46]. Не проявляючи великої турботи про грамотність українців, влада направляла їх «в потік свого шкільництва, літератури і мистецтва, цим вириваючи нас з культурного обороту українського

і переводячи нас в свою систему культурної взаємочинності і переживань», – відзначав М. Шаповал [29, арк. 46]. Всі ці фактори розчинення української культури, науки та освіти в культурах інших народів відображали складність роботи українських шкіл і свідчили, що в разі їхньої ліквідації зникне організована праця в галузі науки та освіти.

Для зведення до мінімуму впливу цих причин на існування європейської діаспори, повного усунення деяких розбіжностей у діяльності ряду організацій українського зарубіжжя вчені обґрунтовували ідею створення спільного фронту боротьби проти міжнародного комуністичного руху на основі різних програмних документів з метою визволення українського народу. В такому комплексі завдань політики, вчені, зокрема представники суспільних і аграрних наук, вважали, що їхня головна мета буде реалізована прихильниками державної незалежності, які створять революційну українську силу «обмірковано й планово» [29, арк. 111].

Передбачалося, що утворення самостійної України стане результатом активної політичної, наукової і культурно-освітньої роботи на Батьківщині й українських формувань у діаспорі. Для такої діяльності важливо готувати людей, пропагандистський апарат, систематично і цілеспрямовано організовувати різні заходи національно-визвольного спрямування. Пропаганду національно-політичних ідеалів вести організовано, тобто від імені відповідальних колективів і колективно на основі певної програми і планів, відзначав М. Шаповал у праці «Завдання української еміграції» [29, арк. 116]. «Виконання історичної задачі можливе при умові організації сил і плану переведення намірів у життя. Індивідуальні зусилля можуть створити такий ефект. Оскільки здібних, талановитих людей у природі мало, то повинна прийти організація хоча б середніх людей, яка зможе досягти такого значного ефекту», – писав він [29, арк. 17].

Українські вчені-емігранти визнавали, що функціонування власних наукових установ, їхні дослідження в галузі гуманітарних, технічних, природничих, зокрема аграрних та інших наук формували основу

прогресивного розвитку українознавства в зарубіжжі. Звідси витікала необхідність використання наукових підходів у визначенні ролі й мети організацій діаспори, змісту та методів їхньої діяльності. Конкретизуючи ці положення, професор К.А. Мацієвич вбачав головне завдання української еміграції у культурно-освітній роботі, пропаганді історії України, ідеї боротьби за українську незалежність, об'єднанні українських творчих сил, захисті матеріальних і правових інтересів, взаємодопомозі, утвердженні почуття національної гордості. Можливим способом об'єднання зарубіжних українців вважав широкопланову діяльність за формулою «Незалежна соборна Україна» і гаслом «Національно-державне вище від особистого, партійного і гуртового» [28, арк. 3].

Вчені і політичні діячі з діаспори, зайнявши в її житті, різних структурах українства міцні позиції, використовуючи культурно-освітні надбання, знання та вміння інтелігенції, займалися в царині гуманітарних, природничих і аграрних наук. Їх основні вимоги до науково-дослідної роботи, формування національного патріотизму і самосвідомості зводились до об'єктивного висвітлення історичних подій, фактів, їх правильної трактовки, уникання тенденційності. Вважалось, що ефективність цих методів дослідження досягається тоді, коли вчені розкриватимуть проблему на основі достовірного фактичного матеріалу, викладеного логічно і вичерпно, освітленого «вищим суспільно-філософським світлом», історичною і політичною освітою – «без цього й факти не допоможуть, бо примітивізм нікого не переконує» [33, арк. 116].

Користуючись цими підходами, вчені поширювали знання про світове українство в засобах масової інформації, на регіональних і міжнародних форумах, обґрунтовували ідею несправедливості встановлення соціалістичного ладу в Україні, що призвело до нехтування найважливішими правами і свободами українців та їх поневолення. В діаспорних виданнях друкувались праці з питань історії Київської Русі, її зв'язків з європейськими країнами, ролі козацтва і селянства в Національно-визвольній війні під проводом

Б. Хмельницького, боротьбі народних мас за свободу й незалежність України у ХХ ст., розвитку сільського господарства й промисловості, діяльності світських та духовних навчальних закладів, аналізувалась творчість відомих письменників, діячів культури, мистецтва, видатних вітчизняних учених-гуманітаріїв, природознавців, аграріїв.

Творча інтелігенція українського зарубіжжя, в тому числі й представники аграрної науки та освіти, проводячи різнопланові й масштабні заходи серед емігрантів, відзначала гостру необхідність формування історичної пам'яті, як способу найдоцільнішого об'єднання їх в діаспорі. У цьому процесі вчені вбачали тісний взаємозв'язок пам'яті, інтелігентності, освіченості, високого рівня свідомості лідерів національного відродження, що створювало стержень, на якому трималась і примножувалась традиція. Позбавлення етнічної спільноти її історичної пам'яті – потужного арсеналу і зброї в руках народу, духовного заповіту одного покоління іншому підриває національну гордість і патріотизм. Саме історична пам'ять, будучи великою творчою силою, загострює нашу свідомість і пробуджує совість людини, зберігаючи досягнення науки, освіти, культури, видатні надбання минулого, сприяє формуванню основ майбутнього суспільства та його системи цінностей. Вона, оперуючи знаннями про історію української науки й освіти, життєдіяльність видатних вчених українців, представників інших країн та народів, приносить позитивний результат, зокрема і у формі підготовлених високопрофесійних національно-свідомих кадрів, спроможних побудувати нову Україну й, відповідно, її наукову й культурно-освітню сферу.

Запропоновані українськими вченими підходи, зміст і спрямованість щодо навчально-виховної роботи використовували викладачі створеної емігрантами за допомогою чехословацьких урядових структур української реальної реформованої гімназії, що знаходилася у складі Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова. Вона підпорядковувалася Міністерству шкільництва. Гімназія, її інтернат існували за рахунок коштів, виділених Міністерством закордонних справ ЧСР і добровільних пожертвувань

громадян. Навчальний заклад очолював викладач педінституту, професор педагогічної психології Д. Ярема.

Високоосвічені українські емігранти, формуючи духовно-культурні аспекти життєдіяльності діаспори, розвивали альтернативу соціалістичному ладу в Україні. Асоціації зарубіжних українців виступили головним захисником національних цінностей, втілених в літературі, мистецтві, науці та освіті, засобах масової інформації. У процесі навчання і виховання гімназистів педагоги приділяли велику увагу поряд з творчим вивченням основ наук, роз'ясненню сутності національних і загальнолюдських цінностей, використанню їх у масових заходах, індивідуальній роботі з людьми для формування «лицарів честі й добра», готовність виходити за межі власного життя з його негараздами та стражданнями, служити високим ідеалам нації. Індивідуалізація ціннісного світу людей, які усвідомили шляхи прогресивного розвитку України, ролі в ньому науки й освіти, постійно нарощувалася, виступаючи показником суспільного зростання молоді, її потенціалу й можливостей.

Переплітання національно-патріотичного й соціального аспектів впливало на формування світогляду гімназистів, характер їх думок та діяльності. Серед учнів виникали й конфліктні ситуації в питаннях формування соборницького характеру, роботи політичних організацій, які з'являлися у галичан та наддніпрянців, волинян і закарпатців, буковинців і вихідців з Пряшівщини. В кінцевому підсумку такі суперечки поступово зменшувалися і молоді люди ставали свідомими патріотами, переконаними прихильниками соборності українських земель. Подоланню негараздів побутового характеру сприяли гармонійні й доброзичливі взаємини педагогів та гімназистів, їх головна мета життєдіяльності, почуття національної родини, формування національної свідомості.

Звичаєві закони співжиття, організації виховної, навчальної роботи в українській гімназії узагальнив один із педагогів – В. Маруняк, виклавши їх у своєрідних «десяти заповідях». Система виховання передбачала: профільне

національне виховання як передумову для спрямування на правильний національний шлях; гімназійне навчання не як академічне поняття, а як важливий етап підготовки людини до виконання певних національних завдань, що впливають з факту перебування за межами Батьківщини; прищеплення відчуття органічної соборності; національну мораль, яка не повинна суперечити принципам загальнолюдської моралі як основи нашої культури; «нас зобов'язують принципи християнської моралі, незважаючи на те, що ми живемо в межах доволі ліберальної в релігійних питаннях держави»; Україна потребує висококультурних людей, які зможуть поза межами Батьківщини ставити визвольну акцію; на першому місці навчання, а після закінчення гімназії – широкий шлях до вибору; «поневолею наша Батьківщина своєю традицією та культурою належить до Заходу»; високе розуміння справжньої приязні та побратимства з його «один за всіх, а всі за одного»; відданість ідеї, самопожертва, взаємна допомога [25, с. 75].

«Десять заповідей» стали нормою повсякденного життя та діяльності багатьох українців, своєрідним «кодексом національного і морального виховання», ідеї якого розкривалися в навчальній програмі, створеній на зразок шкільного навчання в ЧСР, хоч воно велось українською мовою, а викладачами були українці-випускники емігрантських вузів. Нерідко українську реформовану гімназію називали зразковою соборною школою, оскільки навчання і виховання формувалося на національних і суспільних ідеалах, гуманних морально-етичних нормах – чесності, правдивості, любові до праці, своєї Батьківщини, віри у свої власні сили.

Названі напрями формування особистості – громадянина і українського патріота – переконували емігрантів у тому, що запроваджені елементи навчально-виховного процесу, інші позитивні фактори за умов їх повної реалізації усунуть недоліки, властиві роботі чеських шкіл. Вивчаючи їх діяльність, український педагог Т. Монюк зробив висновок, що система тодішнього шкільництва не дала бажаних результатів, адже випускала учнів «зовсім не підготовлених ні до практичного життя, ні до успішного

продовження спеціальних наукових студій у високих школах». Тому школа потребувала ефективних реформ, які й при найменшій затраті зусиль «матеріальних і людських» могли б «досягнути якнайбільшого ефекту» [40, арк. 3 а].

Пропаганда наукових знань, системи національного виховання, роз'яснення соціально-політичних проблем багатопланово і неоднозначно впливали на процеси формування і розвитку індивідуальної і масової свідомості зарубіжних українців. Аналізуючи суспільну діяльність різних груп українських емігрантів, їх уміння, активність, рівень підготовки і знань, М. Шаповал у рукописі «Свідомість і політика» розглядав людську свідомість як продукт трьох чинників: спадковості, суспільного становища, оточення, виховання. Він вважав, що свідомість може змінити тільки виховання, яке вносить нову суму конкретних знань і розвиває інтелект, навчає мислити науково, розкриваючи причини явищ, закономірності розвитку, залежності природних і суспільних великих комплексів явищ. Примітивну психіку людини організовує школа [31, арк. 2].

Саме школа і практична робота, на думку М. Шаповала, можуть навчати українських активістів, мобілізувавши для цього справжніх інтелігентів, які підготують спеціалістів з усіх галузей суспільного будівництва. Активізація суспільної діяльності потребує підвищення ролі суспільних наук, використання «ширих півінтелігентів», а «селян і робітників – посадити за парту – без науки для суспільного будівництва вони не здатні – це їм треба одверто сказати» [31, арк. 47]. Виховання, освіта, вивчення суспільного життя зможуть підняти українців на можливо високий рівень свідомості [31, арк. 49].

Українські вчені-гуманітарії, аграрії, лідери інших утворень, прихильники незалежності і соборності Батьківщини обґрунтували положення про можливість швидкого повернення в Україну, керівництво якої неспроможне організувати соціалістичне будівництво. Після прибуття структурних підрозділів уряду УНР, частини держапарату, військовиків, інтелігенції, в тому числі науковців у Західну Європу Головна українська

еміграційна рада заявила у 1930 р., що спільним завданням всього уряду є підготовка змагань до повороту на Україну, вироблення конституційно-адміністративних, економічних і соціальних планів, рахуючись з сучасним станом речей на Україні і з вимогою теперішньої державної і соціальної культури на Заході Європи [44, арк. 1].

Прогноз відновлення української державності, ролі в ньому науки і освічених кадрів розкрив громадський і політичний діяч, вчений агроном, професор К. А. Мацієвич у статті «Перед поворотом на Україну». Він передбачив занепад радянської системи господарювання, утворення на його території незалежних держав, зокрема й України, труднощі їх становлення і розвитку, розраховував повернутися на Батьківщину з метою участі в державному будівництві. Встановлення нового державно-політичного ладу пов'язував не з ідеєю зовнішньої інтервенції, як несумісної з «політичною свідомістю» демократичної держави, а з активною діяльністю внутрішніх політичних сил – національних патріотів, що сформується в середині країни і знищать диктатуру пролетаріату [11, с. 13]. Проти військової інтервенції, як способу формування демократії, виступали ще ряд українських вчених, відзначаючи, що в результаті бойових дій загинуть люди, господарські об'єкти, наукові й освітні заклади. «Чуже військо на Україні, чиє б воно не було – поневолює, а не визволяє. Лише своє військо може служити нашим цілям», – вважав М. Шаповал [30, арк. 111].

К.А. Мацієвич обґрунтовував гостру потребу захисту України власними збройними силами, наявності добре підготовленого адміністративно-управлінського апарату в центрі і на місцях. Важливим завданням нової держави стане вирішення складної проблеми формування економічної незалежності шляхом проведення корінних реформ у всіх сферах суспільного життя. Зокрема, ці перетворення стосувалися запровадження власної валюти, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, відновлення промисловості, налагодження випуску продукції для людей, реалізації програми земельної реформи з залученням провідних зарубіжних експертів та українських вчених.

К.А. Мацієвич вважав, що остаточну постанову про реформування суспільства повинні прийняти Українські установчі збори [11, с. 23].

Підтримуючи ідею відновлення української незалежної держави, вчені в своїй діяльності акцентували увагу на необхідності масового оволодіння науковими знаннями, покращенні науково-дослідної, освітньої й інформаційної роботи як істотного фактору розширення визвольної боротьби.

Певною мірою це нагадувало погляди і діяльність радикально налаштованих молоді та інтелігенції Росії другої половини XIX ст., які пропагували можливість революційної перемоги над царизмом і встановлення демократичної республіки. Русійною силою таких перетворень могли стати народні маси, в першу чергу селяни за умови підвищення свого рівня грамотності через недільні школи, гуртки грамотності, інші організаційні форми. Нерідко в них поряд з елементарними знаннями викладачі критично розглядали сутність основних підвалин тогочасного ладу – самодержав'я, православ'я і народності. Звідси радикали робили висновок, що набуті слухачами знання сприятимуть масовому усвідомленню народом несправедливості суспільно-політичного ладу, а це в підсумку приведе до революції і знищення царського самодержавства.

Роз'яснення важливості змісту і сутності наукового та освітньо-культурного фактору в розгортанні визвольної боротьби, підходи до висвітлення цієї проблеми простежуються в діяльності організованих утворень української діаспори 1920–1930-х рр., матеріалах ЗМІ, ряду наукових досліджень. Зокрема, освітня, наукова, культурна праця Української господарської академії з перших днів існування, як свідчить постанова її Сенату від 17 липня 1923 р., пов'язувалася зі зростанням знань студентів та слухачів про природу, світ, суспільство, формувала національну свідомість тих, хто навчався і посилювала ряди прихильників національно-визвольної боротьби українців [29, арк. 46]. Інтереси визволення українського народу з його політичного, господарського, культурного усамостійнення відзначалися в одному зі стратегічних керівних документів УГА, категорично вимагаючи

інтенсифікації господарської та культурної праці, що «неможливо інакше як шляхом збільшення і створення фахових господарсько-культурних сил» [35, арк. 13].

Незважаючи на обмеження в галузі шкільництва, існував взаємозв'язок, взаємовплив освітніх, наукових, культурних та політичних структур. Про це говорив ректор академії в Подєбрадах професор Б. Г. Іваницький на святкуванні 10-річчя навчального закладу, відзначаючи, що перебування українців на чеській землі носить культурний і політичний характер, «має далекосяжне історичне значення, як з погляду українських визвольних змагань, так і з погляду українсько-чеських відносин» [19, с. 2–3]. В діаспорі ці ж аспекти крились у можливості боротися за одержання знань навіть у таких сферах як промисли, торгівля, фінанси, публічна адміністрація і організована наука, які для українців «майже неприступні» [30, арк. 46]. Перебування українських вчених, студентів, політичної спільноти в Чехословаччині «вчило їх розуміти і жити по законам живої демократії» [32, арк. 100–104].

Такі ж взаємини властиві діяльності організацій українських емігрантів в інших країнах. Ефективно використати принципи західної демократії, набуті емігрантами фахові знання в Україні для її соціального та економічного підйому було складною проблемою, пов'язаною з політикою. Про це прямо заявила група відомих вчених із УГА. Професори П. Є. Андрієвський як фахівець з ветеринарної медицини і мікробіології, агрономи К. А. Мацієвич і В. П. Тимошенко зі своїми розробками з аграрної політики й економіки вважали, що втілення їхніх наукових досягнень в Україні можливе лише при істотних політичних змінах на Батьківщині [36, арк. 48].

Знаючи стан науки й освіти, що контролювалися політичними структурами, суспільно-політичну обстановку в Україні, лідери впливових організацій українського зарубіжжя відстоювали і поширювали ідею відродження нації й державності шляхом створення, в міру своїх можливостей, розгалуженої науково-освітньої бази як складової великого організаційно-підготовчого плану діяльності діаспори. Це передбачало наявність і

цілеспрямовану роботу господарських, культурних і політичних сил, які працюватимуть на основі сформованих й узагальнених ними господарських, культурних і політичних цінностей. Для повноцінного функціонування цих структур, системи їх цінностей важливого значення набуває вирішення проблеми духовної культури – суті свідомості людини, підтримки ідеї демократичної України, передової науки й освіти чи байдужість до цього питання. Досягнення усвідомленої мети українців – соборної, незалежної держави – спрямовувалося на підготовку політично налаштованих кадрів, створення різних навчальних і дослідних закладів, у тому числі вищих. Їхні завдання, окрім підготовки необхідних для майбутньої держави фахівців, зводилося до важливості мати наукову програму визволення нації. Як, в ім'я чого треба її реалізовувати, «щоб будувати по плану, методично, обраховано на сили й можливості», – говорив у виступі перед студентами Української господарської академії у 1929 р. М. Шаповал [29, арк. 110].

Добре розуміючи необхідність організованої, грамотної армії прихильників самостійної України, він виступав за те, щоб перетворити еміграцію «в школу, в своєрідний університет», де навчальний контингент усвідомить, що в набутих знаннях, «школі наше визволення» [39, арк. 51]. «Коли український народ не має підручника геології і свого того, то я скажу, що український народ буде у неволі аж до того часу, доки тих підручників у його не буде. І тому наша задача: кожну хвилю творити, матеріалізувати духовні культурні цінності і працювати для того з ентузіазмом» [39, арк. 51]. Український народ на Великій Україні, західних землях страждає. «І я не бачу іншого порятунку», – говорив М. Шаповал, – «як в науці, соціалізмі, демократії і в будівництві визвольної сили та неухильному служінні правді нашого визволення» [39, арк. 52]. В даному випадку М. Шаповал, як член партії соціалістів-революціонерів, відкидаючи марксистський соціалізм, пропагує іншу соціалістичну доктрину. Лідери Українського національного об'єднання в діаспорі (1940 р.) теж вважали, що тільки національна школа стане зброєю.

Спрямованість, зміст поширюваних концепцій, які відображалися і в аграрних виданнях, свідчать про формування тенденції значного посилення ролі освіти й науки, середніх і вищих навчальних закладів, дослідних установ, товариств та курсів в організації життєдіяльності зарубіжних українців. У цілому ж, це слугувало підвищенню культурно-освітнього рівня української діаспори, покращенню її іміджу, зростанню національної свідомості та компонентів національно-визвольного руху.

Широке оволодіння науковими знаннями веде до удосконалення технічного арсеналу країни, сприяє вирішенню соціальних проблем. Ці процеси свідчать, на думку деяких керівників формувань із українського зарубіжжя, про необхідність об'єднання зусиль емігрантських організацій, в тому числі й аграрних, спрямованих на вивчення історії українського народу, політичних, економічних, аграрних, культурних та інших актуальних наукових проблем. Для досягнення проголошеної мети передбачалося використання всього інформаційно-пропагандистського комплексу, який зумів би за допомогою різних структур сформувати армію прихильників самостійної України, підготувати і виховати національно-патріотичні кадри українства, що розглядали знання як силу, здатну втілити ідеали соціально-технічного прогресу в українській державі і в кінцевому підсумку показати триумф української національної ідеї.

Характерно, що історичні, суспільно-політичні, економічні, наукові, освітянські, аграрні проблеми активно обговорювалися не лише на зібраннях членів названих утворень та в засобах масової інформації. В інформаційні канали діаспори включилися інформаційно-технічні об'єднання. Так, Спілка українських інженерів на Словаччині, що мала свій друкований орган «Бюллетень», Союз організацій інженерів-українців на еміграції у своїх виданнях «Український інженер» та «Інформаційний бюллетень» поряд з науково-технічними, аграрними та іншими питаннями розкривали погляди на деякі суспільно-політичні завдання найвпливовіших структур, організаційні аспекти посилення руху за згуртованість, об'єднання українців і ролі в цьому

процесі науки та освіти. Вони відображали інтереси певних груп і прошарків українського зарубіжжя, які максимально пов'язані з його прагненням перебороти всі негаразди і наблизитися до кращих характеристик соціального прогресу.

З цього приводу інженер М. Дерев'янка відзначав, що зарубіжні українські інженери свідомі свого історичного призначення, вірять в остаточну перемогу наших змагань за «національне відродження», шукають шляхи створення своєї спільноти і національної технічно-господарської родини. Першочерговим завданням він вважав 1) зближення емігрантів для створення фундаменту творчого колективу; 2) органічне об'єднання всіх інженерних гуртків і спілок, творча співпраця між ними, координація їх діяльності; 3) надання доброї технічної допомоги школам, покращення підготовки всіх технічних кадрів, які повинні вчитись у передових країн світу; 4) ретельний аналіз усіх галузей промисловості України, з'ясування, які наукові досягнення використовують в Україні й за кордоном з метою допомоги своєму народу. Відсутність високоосвічених технічних кадрів свідчить про неможливість тривалого існування нації й держави [41, арк. 11].

Ідеї ефективного використання досягнень науково-технічного прогресу, вивчення українознавчих дисциплін, що пропагували гуманітарні й технічні наукові формування зарубіжних українців підтримали природничі й аграрні утворення. Розвиваючи людиноцентризм, фахівці з агрономії та зоотехнії, сільськогосподарської техніки, лісівництва висвітлювали досягнення української аграрної науки, пріоритетні напрямки її розвитку, формували поважне ставлення до ґрунтів, лісів, усього навколишнього середовища. Ці та інші наукові проблеми аналізувалися й поширювалися вченими, практиками, співробітниками Агрономічного товариства, Спілки гідротехніків та меліораторів, Спілки українських лісівників, Спілки українських техніків сільського господарства, Української селянської спілки, Українського аграрного товариства, Українського біологічного товариства.

Показовою є стаття Я. Дикого «Популяризація науки», опублікована в одному з журналів української діаспори в Європі. Автор закликає українців використовувати різні форми та методи поширення природничих, аграрних і технічних знань у навчальних закладах, трудових колективах. Природничі й технічні науки демонструють значний злет духовних сил, це – капітал, що задовольняє високий рівень життя людей. Популяризацію науки, її ефективне використання у виробництві, побуті населення гальмує ізоляція вчених від життєвих проблем. А саме вчені повинні допомагати українцям глибше опановувати наукові знання, знати про їх корисні наслідки для людського розвитку, щоб робітник відчував себе творцем, а «не частиною бездушної машини», а учні змогли з «мертвої гімназійної науки» в процесі дальшого навчання перетворити її в «науку живу», тісно пов'язану з життям, величчю держави і нації [37, арк. 11–12].

Такі підходи до застосування наукових знань у життєвій практиці добре усвідомили професори і студенти Української господарської академії, вважали це своїм обов'язком, а тому охоче підпорядковувались «цим особливим вимогам інтенсивної роботи» [43, арк. 146]. Повною мірою широко поставлена зарубіжна українська пропаганда необхідності створення системи освітнього й науково-дослідного комплексу в еміграції 1920–1930-х рр. сприяла реалізації таких задумів відомими українськими вченими, колишніми політичними і громадськими діячами УНР, які опинилися за межами України й відчували гостру потребу підвищення культурно-освітнього рівня українців, у першу чергу шляхом організації середніх, середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів. Першим із них став Український вільний університет (УВУ), заснований у січні 1921 р. у Відні українськими діячами культури і науки за участі Соціологічного інституту на чолі з професором М. С. Грушевським. На його двох факультетах навчалися 90 студентів, працювали 12 професорів та 4 доценти. Після перебазування у Прагу діяльність вузу розширилась. Університет готував науковців, розробляв програми курсів з різних складових українознавства, проводив дослідницьку роботу, видаючи наукові збірники,

фундаментальні праці І. Горбачевського, С. Дністрянського та ін. вчених. Для підготовки науковців діяв Інститут професорських стипендіатів. У 1946 р. УВУ відновив діяльність у Мюнхені, підготував багато докторів наук та магістрів, став значним науковим центром українознавства, отримав визнання міжнародної наукової спільноти, підтримував наукові зв'язки з провідними інститутами США, Канади, Німеччини, Австрії та іншими [16, с. 500–507].

Утворення у квітні 1922 р. Української господарської академії в м. Подебрадах започаткувало функціонування першої Української національної політехніки, яка готувала вчених агрономів, лісівників, економістів, кооператорів, статистиків, меліораторів, гідротехніків та технологів з метою активної участі в майбутній господарській відбудові України, спроможних реалізувати економічну політику держави. Ця висока українська національна школа сформувалась при сприянні Українського громадського комітету в Празі на чолі з його президентом М. Ю. Шаповалом. Уряд Чехословаччини фінансував цей вуз. Діяли три факультети: агрономічно-лісовий, економічно-кооперативний, інженерний. У вузі активно працював Інститут професорських стипендіатів, що готував кадри для науково-дослідної роботи. За період діяльності академії (1922–1935 рр.) в ній працювали 96 осіб, з них всесвітньо відомі професори В. П. Тимошенко, Л. Є. Андрієвський, Б. М. Мартос, Б. Г. Іваницький; а також група чехословацьких фахівців. Навчались 786 студентів, переважно українців, закінчили політехніку 569 осіб (агрономів – 125, лісівників – 92, хіміків-технологів – 58, гідротехніків та економістів-кооператорів – 284). Науково-дослідну і видавничу діяльність характеризують 229 найменувань спеціальної літератури, більшість якої видавало академічне видавництво. Було опубліковано 3 томи «Записок Української господарської академії». Працівники академії брали участь у роботі різних міжнародних форумів, підтримували наукові зв'язки з науковцями багатьох країн [24].

Після припинення діяльності Української господарської академії в 1935 р. її справу продовжував Український технічно-господарський інститут заочного навчання (1932–1945 рр.), що діяв за рахунок оплати студентів і курсантів,

пожертвувань приватних осіб та різних формувань діаспори. Професорсько-викладацький колектив, готуючи фахівців у галузі економіки і кооперації, створював систему заочного навчання на агрономічно-лісовому, економічно-кооперативному і хіміко-технологічному відділеннях. Оскільки бажаючих навчатися було мало, діяв лише економічно-кооперативний факультет з відділами вищої, середньої спеціальної освіти та фахівців масових професій. У вузі навчально-виховний процес здійснювали переважно викладачі господарської академії, зокрема відомі вчені – професори Б. Г. Іваницький, Б. М. Мартос, К. А. Мацієвич, С. В. Бородаєвський та ін. До початку Другої світової війни тут викладали 87 педагогів, а також вчені з Українського вільного університету, Українського педінституту імені М. Драгоманова, Українського наукового інституту у Варшаві та Берліні. Поступово кількість студентів збільшувалась і за різними даними в кінці 1943 р. сягала 4 323 особи, а в наступному навчальному році в інституті навчались 7 017 осіб та біля 500 курсантів. Навчальний контингент представляв українців з різних регіонів України, колишніх військовослужбовців армії УНР. Для студентів викладачі готували підручники, науково-методичні рекомендації, авторами яких були професори Б. Г. Іваницький, Б. М. Мартос, В. М. Чередиїв. Протягом 1932–1941 рр. вчені інституту підготували і видали 1 400 друкованих аркушів – підручників, монографій, лекцій, наукових збірників та інших матеріалів.

Викладачі вміло організовували великі «інвестиції в людину», які проявились у сфері науки, освіти, культури, системі виховання українського патріота, різних витрат, пов'язаних зі становленням людини і громадянина, здатних принести в майбутньому значну користь Україні. Предмети, що вивчались в інституті – гуманітарні, аграрно-технічні, економічні, як інвестиції у формі знань, розвивали таланти і здібності студентів, їхній інтелект, громадянську активність, творчу енергію, загальний трудовий потенціал. Українська національна політехніка в Чехословаччині у важких умовах вела велику освітню і науково-дослідну діяльність, готуючи технічно-господарські

кадри високої кваліфікації, які плідно працювали в аграрних і промислових структурах західно-українського регіону та країн Європи [27].

Поразка III рейху у Другій світовій війні та вступ Червоної армії на територію Чехословаччини стали основними причинами перебазування Українського технічно-господарського інституту в Німеччину (1945–1960 рр.), де українські вчені відновили діяльність вузу, що розташувався в баварських містах Регенсбург і Мюнхен, отримавши право проведення стаціонарного й заочного навчання студентів. У системі української політехніки діяли ряд технікумів, у яких готувались фахівці з середньою спеціальною освітою і короткотермінові курси, де навчались спеціалісти масових професій. Інститут розширив свою діяльність, мав п'ять факультетів – агрономічно-лісовий, інженерний, економічний, ветеринарний і фармацевтичний, випускники яких отримували вищу освіту. Навчання технічно-господарських кадрів здійснювалось на основі самофінансування, певної допомоги німецьких владних структур, організацій української діаспори, різних пожертвувань. За період 1945–1952 рр. в інституті навчались 1 290 студентів, але з від'їздом викладачів у США та інші країни кількість навчального контингенту зменшилася. Найбільше студентів навчалось на заочному секторі. Протягом 1932–1947 рр. студентів-заочників налічувалось 10 тис. осіб. Закінчили інститут і отримали звання інженерів різних фахів 211 спеціалістів [27].

Навчально-виховну, науково-дослідну роботу проводили 144 професори, доценти, лектори. Більшість викладачів становили професори та доценти, які мали великий педагогічний стаж, досвід державної, політичної й громадської роботи в установах УНР, Польщі, Чехословаччини, інших країн. Очолювали кафедри, наукові товариства викладачі, всесвітньо відомі професори – економіст і кооператор Б. М. Мартос, лісівник Б. Г. Іваницький, ґрунтознавець Г. Г. Махов; автори підручників та наукових праць професори-агрономи В. М. Чередиїв, В. Городецький, Ю. Гончаренко, Є. В. Храпливий; гідротехнік О. Антипів; геолог М. Єфремов; математик П. Клименко. Вони відзначалися не лише вмінням змістовно організувати й проводити лекційні та семінарські

заняття, а й були прихильниками створення незалежної української держави, зарекомендували себе вмілими педагогами-вихователями студентів і курсантів, навчали їх пізнавати явища природи й суспільства, добросовісно працювати, систематично вчитись, жити в багатокультурному соціумі, ставати творчими, компетентними, ерудованими особами. Діяльності професорсько-викладацького колективу властиві активна пропаганда науки й освіти, участь в роботі науково-освітніх і дослідних утворень, різних форумів учених.

Навчально-методичну літературу готували переважно професори й доценти інституту. Технічну базу навчання створювали викладачі, студенти і курсанти, зокрема займались обладнанням факультетських лабораторій і спеціальних аудиторій. Керівники політехніки пропонували розширити заочне і стаціонарне навчання студентів у країнах, де проживали українці шляхом створення там різних філіалів інституту, технікумів і шкіл. Заходи з розбудови освітньо-дослідних структур української політехніки підписав ректор інституту, професор С. Д. Комарецький і затвердив Сенат. Організаційна робота, проведена керівництвом вузу, свідчить про масштабність його замислів, осмисленість та значущість проблем, поступовість їх реалізації й можливість досягти значних успіхів колективними зусиллями емігрантської спільноти. Однак відсутність необхідної кількості студентів та стабільного фінансування призвели в кінці 1950-х рр. до ліквідації інституту як навчального закладу. Певний період вуз залишався науково-дослідною установою і в 2009 р. був ліквідований. Окрім названих структур, у Празі діяв Український педагогічний інститут імені М. Драгоманова (1923–1933 рр.), який готував педагогічні кадри, сформувавши основи національної школи. Функціонували Український науковий інститут у Варшаві з 1930 р. та Український науковий інститут у Берліні з 1926 р.

Вчені педінституту, Варшавського і Берлінського наукових центрів – професори Л. Білецький (історія української літератури), І. Горбачевський (біохімія), І. Мирчук (духовна культура), Д. Дорошенко, В. Липинський і Д. Крип'якевич (історія), створивши загально визнані науково-освітні установи

з досліджень різних галузей українознавства, розвивали сутність української національної ідеї, систематично поширювали її значення для національно-патріотичного руху. Функціонування таких структур характеризує значна науково-дослідна і видавнича діяльність, присвячена переважно проблемам історії, науки, освіти й культури України. Будучи палкими прихильниками і патріотами державної незалежності України, вони брали активну участь у роботі наукових організацій і форумів, відтворенні національно-культурних формувань, Наукового товариства імені Т. Шевченка та його часописів; підготовці й виданні словників, збірників матеріалів наукових конференцій, «Бібліотеки українознавства», «Енциклопедії українознавства» [16, с. 512–523].

Висновки. Зарубіжні наукові організації, розробляючи гуманітарні, технічні, економічні, юридичні, природничі, сільськогосподарські питання, створювали своєрідний довідник для українських емігрантів та широкої світової громадськості. Українська наука відображала комплекс глибоких знань про Україну, її здобутки в різних галузях. Важливу роль, на думку вчених з діаспори, мали виконувати вищі навчальні й дослідні інституції, які формували положення про національну свідомість як істотний фактор життя українців. Лідери українських емігрантів у процесі становлення і розвитку національної спільноти зробили висновок, що для них найкращою формою захисту інтересів України, прав і свобод людини є організація як колективне утворення, яке боротиметься за самостійну Україну, проводитиме незалежну науково-дослідну й культурно-освітню діяльність. Їх різновидами стали історичні, аграрні, економічні, технічні, юридичні, політичні та інші об'єднання. Більшість з них діяла на основі чітко сформульованих програмних документів з визначенням певних досягнень на різних етапах, методів роботи і кінцевої мети. Створені українськими емігрантами вищі навчальні заклади у процесі навчально-виховної й науково-дослідної роботи готували високоосвічених правознавців, економістів, кооператорів, педагогів, агрономів, лісівників та спрямовували багатогранну діяльність професорсько-викладацького персоналу на активізацію людського потенціалу, значне підвищення загальноосвітнього рівня українців,

якісне і кількісне збільшення фахівців з середньою спеціальною та вищою освітою. Освіченість, наявність добротних фахових знань сприяли покращенню матеріальних статків емігрантів, їх соціального статусу. За таких обставин важливо, щоб державна соціально-економічна політика діяла у людиноцентричній формі, трактувала людський фактор як головне джерело розвитку суспільства, усунення негативних явищ у соціальній, економічній та інших галузях життєзабезпечення особи.

Для реалізації другого важливого завдання лідери українських освітньо-наукових утворень, політичні діячі закликали свідомих патріотів-українців залишатись вірними своїй Батьківщині та боротьбі за її незалежність, вважаючи необхідним залучення таких людей до активної підтримки, допомоги та захисту діяльності формувань, що мали державницьку програму створення нової демократичної України. У змісті визвольної боротьби посилювалося значення організаційних та ідейних засад, формування значної кількості прихильників української державності, виховання національних патріотів та інтелектуалів. Вважалося, що нові кадри, як високоосвічена соціальна група, здатні мислити і діяти відповідно до науково-обґрунтованих категорій, вчитись демократії, зокрема в галузі науки й освіти, впроваджувати в життя нації досягнення науково-технічного прогресу і кращий світовий досвід демократичного державотворення й управління. В цьому процесі провідну роль відігравали наука й освіта, які були своєрідним ресурсом і великим багатством нації, виступаючи інструментом матеріального та духовного становлення і розбудови нової України. Освітньо-дослідний комплекс українського зарубіжжя, представлений відповідними утвореннями з наявним науковим персоналом, студентами, їх матеріально-фінансовим забезпеченням, працював над проблемами українознавства, яке розглядали як історичне, національне і політичне явище.

Список використаних джерел та літератури

1. Атаманенко А. Є. Діаспора. Енциклопедія сучасної України. Київ, 2007. Т. 7. С. 662–665.

2. Давидовець О. Безробіття в Польщі і наша еміграція. *Тризуб*. 1926. Ч. 20. С. 19–20.
3. Дикий Я. Популяризація науки. *Технічно-господарський вісник*. 1941. Ч. 1–3.
4. II Український науковий з'їзд у Празі. *Тризуб*. 17 квітня 1932.
5. Енциклопедія українознавства. Париж-Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3354–3358.
6. Євтух В., Трощинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. Київ, 2003. 228 с.
7. Зарубіжні українці: довідник / Я. Бакан, В. Кордин та ін. Київ, 1991. 251 с.
8. Заставний Ф. Східна українська діаспора. Львів, 1992. 171 с.
9. Заставний Ф. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. Львів, 1991. 119 с.
10. Кубійович В., Маркусь В. Еміграція. Енциклопедія українознавства. Київ, 1994. Т. 2. С. 629–637.
11. Мацієвич К. Перед поворотом на Україну. *Тризуб*. 1932. Ч. 28–29. С. 12–25.
12. Мушинка М. Русини-українці Пряшівщини на краю загибелі? *Трибуна*. 1991. №12. С. 12–15.
13. Наріжний С. Українська еміграція. Ч. 1. Культурна праця між двома світовими війнами. Прага, 1942. 250 с.
14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Київ, 1999. 271 с.
15. Наша еміграція в інших краях. *Вісті УЦК в Польщі*. 1925. Ч. 4. 28 с.
16. Онопрієнко В., Ткаченко В. Історія української науки. Київ, 2010. 652 с.
17. Піскун В. Мотивація розбудови мережі наукових установ українською політичною еміграцією у 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» (серія «Історичні науки»)*. Вип. 5. Острог–Торонто–Нью-Йорк, 2005. С. 51–64.
18. Прохода В. Українська еміграція в Чехословаччині. *Тризуб*. 1937. Ч. 1–2. С. 16–17.
19. Свято подебрадської академії. 1922–1932. Подебради: Видання Товариства прихильників УГА, 1932. 32 с.
20. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ, 1994. 224 с.
21. Технічні і економічні науки на II Українському науковому з'їзді в Празі. *Український інженер*. 1932. Ч. 4.
22. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. 259 с.
23. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. Подебради, 1928. 64 с.
24. Українська господарська академія в ЧСР. Подебради. 1922–1935. Нью-Йорк, 1959. Т. 1. 248 с.

25. Українська гімназія в Чехії. 1925–1945. *Альманах української гімназії в Празі–Расовниці–Модражанах*. Мюнхен, 1975. 294 с.
26. Український технічно-господарський інститут. Нью-Йорк, 1972. Т. 3. 278 с.
27. Український технічно-господарський інститут. Подебради, Регенсбург, Мюнхен. 1932–1952. Нью-Йорк, 1962. Т. 2. 272 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3534. Оп. 1. Спр. 1.
29. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 4.
30. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 5.
31. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 31.
32. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 48.
33. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 49.
34. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 76.
35. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 117.
36. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 580.
37. ЦДАВО України. Ф. 3839. Оп. 1. Спр. 137.
38. ЦДАВО України. Ф. 3870. Оп. 1. Спр. 9.
39. Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 7.
40. ЦДАЗУ. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 168.
41. ЦДАЗУ. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 7.
42. ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 50.
43. ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 146.
44. ЦДАЗУ. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 19.
45. ЦДАЗУ. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 21.
46. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 285.
47. Шлепаков А. М. Українці в зарубіжному світі. Київ, 1991. 140 с.
48. Шульгін О. Український науковий з'їзд за кордоном. *Триzub*. 1926 р. від 18 жовтня.

References

1. Atamanenko, A. Ye. (2007). Diaspora [Diaspora]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]*. Kyiv, Vol. 7, 662–665 [in Ukrainian].
2. Davydovets, O. (1926). Bezrobittia v Polshchi i nasha emihratsiia [Unemployment in Poland and our emigration]. *Tryzub – Trident*, part 20, 19–20 [in Ukrainian].
3. Dykyi, Ya. (1941). Populiaryzatsiia nauky [Popularization of science Popularization of science]. *Tekhnichno-hospodarskyi visnyk – Technical and economic bulletin*, part 1–3 [in Ukrainian].
4. II Ukrainskyi naukovyi zizd u Prazi [II Ukrainian Scientific Congress in Prague]. *Tryzub – Trident*, 17.04.1932 [in Ukrainian].
5. (1980). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. [Encyclopedia of Ukrainian Studies]*. Paryzh, Niu-York, Vol. 9, 3354–3358 [in Ukrainian].

6. Yevtukh, V., Troshchynskyi, V., Popok, A., & Shvachka, O. (2003). *Ukrainska diaspora. Sotsiologichni ta istorychni studii* [Ukrainian diaspora. Sociological and historical studies]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Bakan, Ya., & Kordyn, V. (Eds.). (1991). *Zarubizhni ukraintsi: dovidnyk* [Ukrainians abroad: a guide]. Kyiv [in Ukrainian].
8. Zastavnyi, F. (1992). *Skhidna ukrainska diaspora* [Eastern Ukrainian diaspora]. Lviv [in Ukrainian].
9. Zastavnyi, F. (1991). *Ukrainska diaspora: rozselennia ukraintsiiv u zarubizhnykh krainakh* [Ukrainian diaspora: resettlement of Ukrainians in foreign countries]. Lviv [in Ukrainian].
10. Kubiiovych, V., & Markus, V. (1994). *Emihratsiia. Entsyklopediia ukrainoznavstva* [Emigration. Encyclopedia of Ukrainian Studies]. Kyiv, Vol. 2, 629–637 [in Ukrainian].
11. Matsiievych, K. (1932). *Pered povorotom na Ukrainu* [Before turning to Ukraine]. *Tryzub – Trident*, part 28–29, 12–25 [in Ukrainian].
12. Mushynka, M. (1991). *Rusyny-ukraintsi Priashivshchyny na kraiu zahybeli?* [Rusyn-Ukrainians of Pryashivshchyna on the brink of death?]. *Trybuna – Tribune*, issue 12, 12–15 [in Ukrainian].
13. Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia* [Ukrainian emigration]. Part 1. *Kulturna pratsia mizh dvoma svitovymy viinamy* [Cultural work between the two world wars]. Praha [in Ukrainian].
14. Narizhnyi, S. (1999). *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii 1919–1939* [Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration 1919–1939]. Kyiv [in Ukrainian].
15. *Nasha emihratsiia v inshykh kraiaakh*. [Our emigration is in other lands]. (1925). *Visti UTsK v Polshchi – News of the Ukrainian Central Committee in Poland* Part 4 [in Ukrainian].
16. Onopriienko, V., & Tkachenko, V. (2010). *Istoriia ukrainskoi nauky* [History of Ukrainian science]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Piskun, V. (2005). *Motyvatsiia rozbudovy merezhi naukovykh ustanov ukrainskoiu politychnoiu emihratsiieiu u 20-kh rr. XX st.* [Motivation for building a network of scientific institutions by Ukrainian political emigration in the 20s of the 20th century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» (seriia «Istorychni nauky»)* – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy» (series «Historical Sciences»). Issue 5. Ostroh, Toronto, Niu-York, 51–64 [in Ukrainian].
18. Prokhoda, V. (1937). *Ukrainska emihratsiia v Chekhoslovachchyni* [Ukrainian emigration in Czechoslovakia]. *Tryzub – Trident*, part 1–2, 16–17 [in Ukrainian].
19. (1932). *Sviato podebradskoi akademii. 1922–1932* [Holiday of the Podebrady Academy. 1922–1932]. Podebrady [in Ukrainian].
20. Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist* [National identity]. Kyiv [in Ukrainian].

21. (1932). Tekhnichni i ekonomichni nauky na II Ukrainskomu naukovomu zizdi v Prazi. [Technical and economic sciences at the II Ukrainian Scientific Congress in Prague]. *Ukrainskyi inzhener* – Ukrainian engineer, part 4 [in Ukrainian].
22. Troshchynskyy, V. P. (1994). Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe [Interwar Ukrainian emigration in Europe as a historical and socio-political phenomenon]. Kyiv [in Ukrainian].
23. (1928). Ukrainska hospodarska akademiia v Chekhoslovatskii respublitsi. [Ukrainian Economics Academy in the Czechoslovak Republic]. Podebrady [in Ukrainian].
24. (1959). Ukrainska hospodarska akademiia v ChSR. Podebrady. 1922–1935 [Ukrainian Economics Academy in the Czechoslovak Republic. Podebrady. 1922–1935]. Niu-York, Vol. 1 [in Ukrainian].
25. (1975). Ukrainska himnaziia v Chekhii. 1925–1945. [Ukrainian gymnasium in the Czech Republic. 1925–1945]. *Almanakh ukrainskoi himnazii v Prazi–Rasovnytsia–Modrazhanakh* – Almanac of the Ukrainian gymnasium in Prague–Rasovnytsia–Modrazany. Miunkhen [in Ukrainian].
26. (1972). Ukrainskyi tekhnichno-hospodarskyi instytut [Ukrainian Technical and Economic Institute]. Niu-York, Vol. 3 [in Ukrainian].
27. (1962). Ukrainskyi tekhnichno-hospodarskyi instytut. Podebrady, Rehensburh, Miunkhen. 1932–1952. [Ukrainian Technical and Economic Institute. Podebrady, Regensburg, Munich. 1932–1952]. Niu-York, Vol. 2 [in Ukrainian].
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3534. Op. 1. Spr. 1.
29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 4.
30. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 5.
31. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 31.
32. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 48.
33. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 49.
34. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 76.
35. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 117.

36. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3795. Op. 1. Spr. 580.
37. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3839. Op. 1. Spr. 137.
38. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 3870. Op. 1. Spr. 9.
39. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 3. Op. 1. Spr. 7.
40. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 10. Op. 1. Spr. 168.
41. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 10. Op. 1. Spr. 7.
42. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 12. Op. 1. Spr. 50.
43. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 15. Op. 1. Spr. 146.
44. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 19. Op. 1. Spr. 19.
45. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukraine Study]. F. 19. Op. 1. Spr. 21.
46. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 269. Op. 2. Spr. 285.
47. Shlepakov, A. M. (1991). Ukraintsi v zarubizhnomu sviti [Ukrainians in the foreign world]. Kyiv [in Ukrainian].
48. Shulhin, O. Ukrainskyi naukovi zizd za kordonom [Ukrainian scientific congress abroad]. *Tryzub* – Trident, 18.10.1926 [in Ukrainian].

Рецензенти:

В. В. Куйбіда, д. і. н., проф.;

С. С. Падалка, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 08.08.2022 р.